

Jaan Roos

1905. aastast

Rutt Hinrikus

Jaan Roos (1888–1965), kelle käsikirjalistest mälestustest juuresolevad katkendid pärinevad, oli küll läbinisti raamatuinimene, kuid mitte kabinetinimene, vaid aktiivne avaliku elu tegelane, kes täitis arvukaid ühiskondlikke kohustusi, kuuludes lahutamatu sõjajärgsesse Tartu kultuuriellu. Ilmunud tööde kõrval jäi talt käsikirja rohkesti kirjandusloolisi materjale (Anna Haava, K. A. Hermann, J. Hurda, R. Kamseni jt. kohta), sealhulgas monograafilised uurimused Jakob Pärnast ja Gustav Suitsust, raamatulooline “Bibliofiilse tegevuse põhimõtted” ning ümmarguselt tuhat masinakirjas lehekülge mälestusi. Aeg lisas Jaan Roosi kiindumusele kirjanduse vastu ka süveneva ajaloo huvi, mis muutus kohustuseks olla ajaloolise informatsiooni ja traditsiooni edasikandjaks. Ta koondas korduvalt andmeid sõjas hävinud kultuurivarade kohta. (vt. Jaan Roos. Ülikooli õppejõudude kultuurivarad sõjatules. – Akadeemia 1989, nr. 2–3) Eesti Kirjanduse Selts on trükki toimetanud neli raamatut Jaan Roosi sõjajärgsete aastate unikaalseist päevikuist (Jaan Roos. Läbi punase öö I–IV. Toimetaja Jaan Isotamm. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu 1997–2004), ilmumisejärges ootavad veel kahe aasta päevaraamatud.

Jaan Roosi meenutatakse kui üht eesti silmapaistvat bibliofiili, kelle kümme tuhat

nimetust sisaldav kogu oli Eesti eraraamatukogude uhkus. Asjatundliku komplekteerijana püüdis ta võimalikult täielikult koguda kõik varasemad väljaanded, ta raamatukogu vanim raamat oli B. Russowi “Chronica” 1584. aastast. Kuuludes haritlaspõlvkonda, mille väärtushinnangud juurdusid veel 19. sajandi ideaalides ja saavutasid enesekindluse omariikluse kaudu, kirjutas ta Eesti Vabariigi lõpuaastate kohta: “Paljud ei mõtelnud üldse midagi. Elu eesmärki nähti rahas, võimuses, luksuslikus riietuses ja kõrges seltskondlikus positsioonis. Tõusiklus lorkas nii linnas kui maal. Inimeste vaimsed väärtused ei maksnud palju. Vaimu inimesed loeti madalamasse klassi kuuluvaks. Säärane eluideaal tähendas kadu ja see kadu tuli. Kui katastroof ei oleks tulnud nii, kui ta tuli, siis oleks ta tulnud teistviisi.” Neis ridades, mis on pärit J. Roosi käsikirjalistest mälestustest, kõneleb oma ideaalide realiseerimises pettunud moralist. Konfliktid vaimu ja võimu vahel ei puudu ühelgi ajastul, Roosi põlvkonna haritlased hoidsid vaimu poole.

Jaan Roosi mälestuste I osa “Põlvest põlve” alapealkirjaga “Märkmeid, pärimusi ja mälestusi ühe taluga seoses” annab pildi Põltsamaa majandus- ja koolioludest. II osa pealkirjaks on “Koolis ja revolutsioonis”, III osa “Töös ja tegevuses” käsitleb perioodi 1913–1939,

Jaan Roosi ülikooliõpinguid ja koolitööd. IV osa pealkirjaks on “Tuled tuules. Märkmeid ja mälestusi aastaist 1939–41”. Kõik neli osa, mida säilitatakse Kirjandusmuuseumis Jaan Roosi fondis (KM EKLA, fond 236), igaüks masinakirjas kolmesaja lehekülje ümber, on kirjutatud Jaan Roosi õepoja Hans Karro mälestuste järgi sõjajärgsetel aastatel (vt. Hans Karro eessõna Jaan Roosi päevikule “Läbi punase öö” I, 1997, lk. 10). Mälestuste II osas “Koolis ja revolutsioonis” kirjeldab Roos vanaisa matuseid 1904. aasta kevadel ja nimetab, et 40 aastat hiljem mälestusi kirjutades ei ole enam hauaküngast alles. Selle põhjal saaks revolutsiooni käsitleva osa kirjutamise dateerida sõja lõpuaastatesse. Perioodil 1945–1954 varjas Jaan Roos end paljudes erinevates Eestimaa paikades, mida kirjeldab oma päevikuis. Tundub siiski, et vähemalt osalt algas mälestuste kirjutamine juba sõjaeelsel perioodil. Seda kinnitab 1936. aastal Jaan Roosilt ajakirjas Eesti Kirjandus ilmunud “Eesti Aleksandrikooli lõpp-päevad 1905. aasta revolutsioonis” (Eesti Kirjandus 1936, nr. 10, lk. 448–456), mis esitab kohati üsna sõna-sõnalt samu mälu pilte, mida leiame hilisemates mälestustes. Peale mälestuste, mille II osas on pikemalt juttu 1905. aasta sündmustest, leidub Kirjandusmuuseumis 62-masinakirja-leheküljeline käsikiri “1905. aasta revolutsiooniline liikumine ja sündmused Põltsamaa kihelkonnas Viljandi kreisis Liivi kubermangus. Isiklikkude läbielamuste, tähelepanekute ja mälestuste ning paljude aastate jooksul kohapeal rahva-suust kogutud traditsiooni põhjal koostanud Jaan Roos.” (KM EKLA, f. 236, m. 19:3) Viimase juurde kuulub ka 16. veebruariga 1955 dateeritud “Eluloolisi andmeid 1905. aasta revolutsioonilise liikumise materjalide koguja isiku kohta”.

“Mina, R o o s, Jaan Juhani p., olen sündinud Liivimaal, Viljandi kreisis Põltsamaa kihelkonnas Pajusi valla Tani talus 9. jaanuaril (v. k.) 1888. aastal. Selles talus on elanud põlvest põlve alates 1632. aastast, s. t. 10 sugupõlve kestes minu esivanemad. Minu vanemal oli kümme last, mistõttu majanduslikud tingimused talus olid kitsad. Edasise hariduse sain Kalana külakoolis, kus õppisin 3 õppeaastat. Selle järel käisin samuti 3 õppeaastat Põltsamaa kihelkonnakoolis. Selle kursus lõpetatud, astusin 1905. aasta sügisel Põltsamaa Eesti Aleksandri linnakooli. Järelikult õppisin Põltsamaa Eesti Aleksandri linnakoolis ja Kihelkonnakooli viimases klassis revolutsiooni aastal, elades ja tehes revolutsiooni kaasa isiklikult. Eesti Aleksandri Linnakoolis

olin klassi esindaja ja juhtiv õpilane, mistõttu mulle määrati karistusekspeditsiooni poolt 25 vitsahoopi, mida ma aga kätte ei saanud, sest olin peitu läinud.

Et Põltsamaa Eesti Aleksandri Linnakooli õpilaste revolutsiooni tegemise pärast 1906. aasta algul suleti, siis ei saanud seda kooli lõpetada. Selle aasta sügisel astusin H. Treffneri eragümnaasiumisse, mille kursuse 1912 lõpetasin. Sama aasta sügisel astusin Tartu ülikooli, mille lõpetasin 1916. aastal. Peale ülikooli lõpetamist hakkasin tegutsema pedagoogina, töötades Paides gümnaasiumi direktorina ajavahemikul 1917–1922 ja Tartus ajavahemikul 1922–1936. Selle järel tegutsesin literaadinu kirjastustes. 1944. aasta lõpul hakkasin nõukogude korra oludes töötama Tartu Kunstiinstituudis raamatukogu direktorina ja Tartu Meditsiinilises Keskkoolis kirjanduse lektorina, Peale selle läksin tervislikkude põhjuste ja vanaduse tõttu erusse.”

1955. aastaga dateeritud käsikiri on ilmselt kokku pandud 1905. aasta revolutsiooni poolehajanda juubeli puhul, võib-olla ka lootuses seda kusagil avaldada, ja see kordab mälestustes, samuti “Eesti Kirjanduses” avaldatud artiklis kirjutatud. Roos esitab värvikaid pilte kodukandi rahva, eriti nooruse otsekui paisu tagant pääsenud vabadusmeelsuse demonstratsioonidest, nt. Piibli ja muu vaimuliku kirjanduse ojauputamist jms. Erilise teravusega püsis Jaan Roosi mälus ka pärast 1940. aastatel kogetud vägivalda koloniaalvõimu jõhkru karistussalkade märatsemise ajal 1906. aasta alguses. Karistussalkade jõhkra vägivallast Põltsamaal annavad ülevaate ka Mari Raamoti “Minu mälestused”.

Jaan Roosi mälestusi, mis on kirjutatud ühel Eesti ajaloo kõige ängistavamal perioodil, iseloomustab vaba inimese vaim. Ajajärgul, mida üldiselt iseloomustas unustamine ja vaikimine, kirjeldas Roos sündmusi üsna samal viisil, nagu ta oleks seda teinud ükskõik missugusel teisel ajal. Mõistagi leiab tähelepanelik lugeja mõne lause, mis osutab, et kirjutaja ei ole täiesti süütu ja ajatajust ilma. Lõpuks on ta ju oma eelpool tsiteeritud CV-s jätnud nimetamata kümmekond äsjast paosolekuaastat. Ometi kirjeldab ta mitte ainult 1905. aasta sündmusi, vaid ka 1940. ja 1941. aasta sündmusi, ise ligi kümme aastat põgenik ja sisepagulane, viisil, mis tsensuuri täielikult ignoreerib. Selles ilmneb Jaan Roosi kroonikuväärikus.

1905. aasta revolutsioon ei jätnud püsivat mälestust mitte ainult neid sündmusi kooli-

poisina kaasa elanud Roosile: ükski 20. sajandi algust Eestis käsitlev memuarist ei pääse mööda 1905. aastast. Jaan Roos alustab oma mälestuste II osa “Koolis ja revolutsioonis” meenutustega Kalana külakoolist, mis annab põhjuse rääkida eesti rahvakoolide süsteemist. Ka kõik järgnevad oma elu sündmused asetab ta laiemale ajaloolise ülevaate või aruande taustale. Jutustades revolutsioonimeeleoludest, mis vallutasid Põltsamaa Aleksandri linnakooli, annab ta ülevaate nii koolist kui ka revolutsiooni põhjustest laiemalt ja toob arvukalt näiteid. Ligikaudu samasuguseid tähelepanekuid sündmustest, mis viisid revolutsiooni puhkemiseni, võib leida näiteks ka Anton Jürgensteini “Minu mälestustest”, mille II osa (1927) algab ülevaatega 1905. aasta sündmustest, või Karl Rumori “Aegade sadestusest”, milles on rohkesti mälestusi esinemistest 1905. aasta kõnekoosolekutel, kuigi Põltsamaal esinemist ei meenutata. Nii nagu Jaan Roos leiab peamise põhjuse Vene-Jaapani sõjas, leiab ka Karl Ast, et rahva opositsioonimeeleolust hämmastunud Vene isevalitsus oli asetanud kõik oma lootused Vene-Jaapani sõjale. Ent sellest sõjast sai Asti sõnu kasutades “katkematu katastroofide ahelik”.

Anton Jürgenstein jutustab “Minu mälestuste” I osas (1926) ühiskonna muutumisest 19. sajandi lõpul koos kiiresti areneva majandusliku ja seltsitegevusega, mis viis mõttele, et venestamise survele võiks aidata vastu panna tõusvate eesti ringkondade ja valitsevate saksa ringkondade lähenemine, nii nagu olid Soomes lähenenud noorsoomlased ja rootslased. 1905. aasta sündmustele järgnenud reaktsioon näitas väga selgesti, kui ekslik oli olnud lootus, et Balti aadel oleks võimeline tõsisemalt kaasa minema poliitilis-majanduslike uuendustega ja oma eesõigustest midagi loovutaks. Revolutsioonisündmustest hirmutatud Balti aadlikest said tsaarivõimu karistusoperatsioonide innukad toetajad.

Koolis ja revolutsioonis

Jaan Roos

Samuti nagu kihelkonnakooli murdis revolutsiooni laine pinevus ja põnevus sisse kogu kihelkonda ning vallutas kõigi inimeste mõttet ja meeled, kellel need üldse olid erksad peale 9. jaanuari sündmusi¹ Peterburis. Esiialgu aga avalike revolutsioonilisi väljaastumisi veel Põltsamaa kihelkonnas siiski ei esinenud, s. t. ei esinenud kevadkuudel nagu neid esines mitmel pool linnades streikide kujul, nagu Narvas, Pärnus ja mujal. Maiõhtugi ja 1. mai möödusid samuti nagu tavaliselt. Ei olnud kuulda, et oleks olnud toimunud kusagil 1. maiga seoses midagi revolutsioonilist Põltsamaa kihelkonnas. Olgu tähendatud, et 1. maist kui revolutsioonilisest ülemaailmsest töölispuhast ei olnud meie maal siis veel mingit käsitust. Maiõhtut pühitseti küll maitulede tegemisega, aga seda tehti kevade tuleku auks ilma mingisuguse poliitilise kõrvalmõtteta.

Kuid mais ja juunis hakkas kihelkonnas siin ja seal ilmema juba revolutsioonilist aktiivsust ja mässu meeleolu pingsuse tõusu. Aga see, mis ses suhtes seni sündis, oli ikka veel vaid eellainetus ja sissejuhatus sellele, mis vallandus revolutsioonilise aktiivsuse alal jaaniõhtul traditsioonilistel rahva kokkutulekutel jaanituledele. Jaaniõhtul korraldatavatel jaanituledele esinesid inimeste revolutsioonilised väljaastumised juba jõuliselt ja mitmel pool nagu kokkuräägitult. Üks sääraseid revolutsioonilisi väljaastumisi toimus Sulustvere küla Salu talu looduslikult kaunil mäel traditsiooniliselt korraldataval jaanitulel. Sulustvere oli üks revolutsioonilisemaid külasid Põltsamaa kihelkonnas kogu 1905. aasta revolutsioonilise liikumise kestel. Sellele jaanitulele, suurelt kavatsatud jaanikule, kogunes palju nimetatud küla rahvast, samuti ka inimesi minu kodukülalt Mõrtsist ja mõnest teisest külastki. Juba kohe alguses oli tunda, et kokkutulnute hingedes nagu pakitsesid ja pulbitsesid erakorralised tunded ja meeleolud, hakkasid põlema senitundmatud tuled ja särisema seninähtamatud sädemed. Ja plahvatust ei tulnud kaua oodata.

¹ Peetakse silmas Verist pühapäeva, tööliste rahumeelse demonstratsiooni tulistamist.